

A L'ENTORN DE LA POESIA BILINGÜE DEL SEGLE XV

José Carlos Rovira
(Universitat d'Alacant)

En resolución, todos los poetas antiguos
escribieron en la lengua que mamaron en la leche,
y no fueron a buscar las extranjeras para declarar
la alteza de sus conceptos; y siendo así,
razón sería se extendiese esta costumbre por
todas las naciones...

Cervantes.

L'existència d'un grup d'escriptors i de fonts manuscrites bilingües¹, en l'àmbit de la Corona d'Aragó, ens planteja bàsicament un problema de reflexió sobre el fet mateix del bilingüisme, més que una anàlisi de la producció dels poetes, determinada, obviamt, per les línies generals que s'entrecreuen en el segle XV: la prolongació d'un manierisme provençalitzant, que ve en la literatura catalana de l'empremta creada pels «Jocs Florals» de Tolosa en 1324;² el pes de determinades individualitats com ara Ausiàs March, que configuren un nou espai per a la lírica; o, més enllà, el resorgiment trobadoresc en la sobreabundància dels cançoners, tot resolvent globalent l'àmbit hispànic, referències que obligatòriament, en els seus codis i constants estilístiques, haurem de recórrer a l'hora d'enfrontar-nos amb els cançoners i els poetes que desenvolupen, avançat el segle, la seua escriptura en català i en castellà. El marc conceptual d'aproximació a ells, els recursos estilístics que els determinen, les regles del trobar que assumeixen, els tòpics amorosos, etc. estan, per tant, suficientment definits al marge de l'enfocament concret que ací es planteja.

Les dades principals d'aqueix bilingüisme català-castellà es redueixen bàsicament als

1. Panorames clàssics dels autors i obres que ací tractarem apareixen en Martí de Riquer, [1964] 1985, 21-71; i Jordi Rubió, 1984, 433-452.

2. Sobre l'argument, Montoliu, 1961, 9-17.

noms de Mossén Pere Torroella, Romeu Llull, Francesc Moner, y als cançoners *Jardinet d'Orats*³ i de l'*Ateneu*.⁴ Uns altres noms, com ara el Comanador Estela, Joan Berenguer de Masdovelles, Francesc Alegre, Bernat Fenollar, Jaume Gassull, Francesc Carroç i Francés Fenollet, s'incorporaren amb menor intensitat bilingüe a la nòmina de referències de coneixem. Un recorregut de fonts i de recepció crítica d'aquests poetes en la nostra historiografia literària serà més revelador del seu significat que no una lectura, impossible en aquest espai, de les seues obres.

Sobre la recepció crítica apuntem una línia que pot ser significativa per al tipus de valoració que hui podem fer d'aquest poetes: una determinada reflexió historiogràfica, que no dubtaríem a qualificar de *nacionalista*, tendeix a situar-ne la letura exclusivament en una o altra de les llengües. Recorrem a l'exemple de Francesc Moner, a qui Menéndez Pelayo va dedicar unes pàgines en què retia comptes, entre diverses confusions, de dades de la seua biografia i d'aspectes de la seua obra en castellà, comentava els problemes de la seua llengua i de la seua versificació, filiava la proximitat d'alguns dels seus poemes a Juan del Enzina i donava exemples (Menéndez Pelayo, 1944, 410-417), per a concloure que: «Basta con los trozos transcritos, para estimar que Moner, aunque bastante incorrecto (en lo cual tiene disculpa), no es un poeta indigno de memoria, siquiera por haber sido el primer catalán que hizo versos castellanos tolerables» (*Ibid.*, 417). Una valoració més recent, en l'edició de les seues poesies catalanes, diu així: «l'escriptor, a mesura que aprofundeix la seua autononeixença i que en ell s'aviva el fervor religiós, és a dir, a mesura que la seua producció guanya en autenticitat i en profunditat, mostra notòriament preferència pel català» (Coccozzella, 1970, 35).⁵ Les obres d'aquest escriptor es conserven, tanmateix, en una edició de 1528,⁶ de Barcelona, que contenia la totalitat de les seues poesies conservades, «las más dellas en lengua castellana y algunas en su lengua natural catalana», com en diu el títol.

El detall bilingüe d'aquella primera edició hem de tenir-lo en compte per poder enfocar, al marge d'altres preferències, l'escriptura global d'aquests autors, la importància dels quals rau, fonamentalment, en el fet que signifiquen un exemple nou de creació determinat per les dues llengües que usen, exemple que, com sabem, tenia ja tradició en la lírica peninsular, amb la coexistència en cançoners i autors del gal·laico-portugués i el castellà. Resulta curiós a més que provablement el primer exemple de bilingüisme català-castellà el realitzàs, a començament de segle, Alfons Álvarez de Villasandino, en el cançoner de *Baena*, en el seu poema dedicat a Don Álvaro de Luna que conclou amb uns versos en

3. Manuscrit 151 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, copiat el 1486 per Narcís Gual. Descriu la part castellana d'aquest manuscrit DUTTON, 1982,3-4. Una descripció dels seus 84 texts en MASSÓ, 1914, 195-203. N'hi ha edicions parcials en PELAGI BRIZ, 1868 i BULBENA, 1897.

4. Manuscrit num. 1 de la Biblioteca de l'Ateneu barceloní. Té 236 folis. DUTTON, 1982, 1 en dóna la descripció de la part castellana; MASSÓ, 1902, 1-56, i 1914, 126-142, en dóna la descripció de les 221 composicions. VALLS TABERNER, s.a., el va editar parcialment.

5. Sobre l'edició de Moner, per a corregir l'existent, és imprescindible el treball, en curs de publicació, del professor Vicent MARTINES, «El *Codex Vaticanus Latinus 4802*: els texts literaris de Moner a cavall de diverses edicions», que apareixerà en un proper número de la *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae*.

6. L'edició va ser preparada per un cosí de l'escriptor, Miquel Berenguer de Barutell, i impresa per Carles Amorós a Barcelona el 1523. En la portada es llig: «*Obras nuevamente imprimidas assí en prosa como en metro de Moner, las más dellas en lengua castellana y algunas en su lengua natural catalana, compuestas en diversos tiempos y por diversos y nobles motivos, las cuales son más para conocer y aborrescer el mundo que para seguir sus lisonjas y engaños*». Antonio PÉREZ Y GÓMEZ va realitzar un facsímil a València el 1951.

català.⁷

La coexistència de llengües que apareix en els cançoners castellans i aragonesos en alguna ocasió,⁸ és part d'un diàleg de la lírica que manté en l'espai que comentem una famosa *tençó* fingida per l'autor més important dels que ens interessen ací, Mossén Pere Torroella. És en «*Tan mon voler...*»⁹ on usa en el seu debat sobre l'amor fragments castellans de Lope de Estúñiga, Alfonso Álvarez de Villasandino, Íñigo López de Mendoza, Juan de Mena, Maciàç, Juan de Dueñas i Pedro de Fanta Fé, junt a texts provenzals i catalans acompanyats per la seua pròpia opinió poètica.

El fet bilingüe d'aquests autors ha estat enfocat com una de les primeres manifestacions de la decadència del català (Comas, 1980, 174-175) en l'interior d'un conjunt de causes històriques i polítiques que tenen valuoses síntesis (Cahner, 1980, 183-255), en les quals obté un paper central la nova actitud lingüística que, a partir de 1412, manté la casa regnant, els Trastamara, després del Compromís de Caspe, i, sobretot, després de la guerra civil del Principat de Catalunya durant el regnat de Juan II. Unes altres opinions han tendit a minvar aquest significat, precisament perquè la decadència es produeix en el segle següent, y algú d'aquests, com Torroella, deuria tenir l'origen del seu bilingüisme en la seua formació en la cort castellana (Riquer, 1935, 7-8), o com Moner, en la seua presència inicial en la cort de Juan II (Coccozzella, 1970, 54), el que coincidiria amb la seua etapa de producció castellana.

El que és més rellevant per a la nostra perspectiva, és l'existència d'un material que encara hui exigeix una recerca urgent, que siga capaç de valorar el doble espai lingüístic amb la mateixa intensitat. Sobre els cançoners mencionats, els treballs principals encara són els de Jaume Massó i Torrents¹⁰, acabats ja els anys trenta.

En el plantejament d'una panoràmica sobre autors individuals, el cas de Pere Torroella és el següent: l'edició de Bach i Rita, a la qual li falten nou poemes, és de 1930, i existeix una divulgativa de Martí de Riquer en 1935 centrada en la producció catalana¹¹. Mossén Pere Torroella és figura essencial d'aquest grup, tant per l'extensió de la seua obra, com per la relació que manté amb un humanista, més que amb l'Humanisme, en el període que transcorre a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim (Rovira, 1990), argument que fa anys va establir Eugenio Mele quan va vincular a Potano i Mossén Pere Torroella (Mele, 1938). La vinculació biogràfica de Torroella a la cort de Nàpols, on va com a majordom de Don Joan d'Aragó el 1456, el va esdevenir un personatge principal que podrà donar testimoni de la vida de la cort -un poema a Lucrezia d'Alagno, per exemple, tema que apareix àmpliament reflectit en els poemes de la cort, en les quatre llengües usuals, llatí, castellà, italià i català (Rovira, 1987 i 1990)-¹² i seguir escrivint una poesia amorosa catalana que el relaciona, junt a la tradició trobadoresca, amb la influència d'Ausiàs March. En la seua poesia castellana tenim les millors mostres de la seua creació, la fama de la qual arriba a

7. En *Baena*, poema 182 (56rv), conclou el poema així: «Álvaro Señor Señor,/ çertes non vos vull mentir,/ anesme pan, que del junir,/ vos naveu tot lo mellor».

8. N'hi ha exemples em *Herberay des Essarts*, en *Palacio*, en el *Cancionero de Juan Fernández de Híjar* i en el de la Biblioteca Nacional de París, PN7, (Ms espanyol 229).

9. Text de RIQUER, 1935, 36-58.

10. MASSÓ, 1914 i 1932.

11. BACH I RITA no va poder consultar un manuscrit de la Hispanic Society de Nova York que conté nou poemes no editats

12. Apareixen en apèndix la totalitat dels poemes concernents al motiu: «*Cancionero al amor de Lucrezia d'Alagno y Alfonso V de Aragón*» (Rovira, 1990, 161-208).

ser rotunda a propòsit d'un molt anomenat «*Maldezir de mujeres*», àmpliament difòs en el segle i exemple màxim de la tradició misògina, que el converteix en blanc de debats poètics i en objecte d'una llegenda famosíssima de la seua mort a mans de les dones a les quals havia criticat, narrada en la *Historia de Grisela y Mirabella* de Juan Flores. El *Maldezir* de Torroella té el seu debat tant en l'àmbit napolità (Suero de Ribera) com en el castellà (Antón de Montoro) fins al punt de la retractació que significa el seu «Razonamiento de Pere Torroella en defensión de las donas, por satisfacción de unas coplas que en decir mal de aquéllas compuso». La revisió de l'obra de Torroella, acosiada encara per problemes d'autoria i de carència de la totalitat del corpus poètic, planteja també la seua urgència en la mesura que estem davant un dels rars exemples de poeta bilingüe vinculat al regnat, amb la consideració de la seua activitat cavalleresca i poètica múltiple en dues corts, la de Navarra, principalment, i l'aragonesa de Nàpols que, en qualsevol cas, no degué durar molts anys, i se centrà en el període entre 1456 fins 1458, quan, a la mort d'Alfons el Magnànim -i per la seua vinculació a la trama del Príncep de Viana-, torna a la cort navarresa.

Sobre Francesc Moner, a més de l'edició de la seua obra catalana el 1970, tenim una meritòria edició facsimilar de la de 1523. Els treballs de Coccozzella (1966, 1970 i 1987) i de José Andreu Quesada (1974) han posat de relleu dues línies de la seua obra: la vinculació de les seues *Canciones* castellanas a Juan del Enzina, y la interessant construcció al·legòrica que té el millor exemple en una àmplia construcció en prosa castellana, *La noche*, i en la seua obra més important en català, *L'ànima d'Oliver*, en la qual un diàleg amb un amic que s'ha suïcidat per amor, porta a una autoanàlisi sobre el propi amor i sobre les condicions de l'amor humà front al necessari refugi en l'amor a Déu. La biografia del poeta, que va morir als trenta anys, coincideix amb aquest debat sobre l'amor, havent assumit, després d'una joventut apassionada, l'hàbit franciscà als vint-i-vuit anys.

Els texts de Romeu Lull segueixen dispersos bàsicament en les edicions ja antigues, y fragmentàries, del cançoner *Jardinet d'Orats*. La seua biografia ha estat dibuixada, amb la correcció d'errors anteriors, per Núria Coll (1977), qui demostra la seua llarga estada a Nàpols entre 1466 i 1479, durant el regnat del successor del Magnànim, Ferrante, el que explica el seu domini de l'italià, llengua en la qual compona diversos poemes, publicats per Sanvisenti (1902, 432-436), mentre que Amédée Pagès va analitzar l'influx trobadoresc d'Alain Chartier en «Vengut es temps que en amar daré terme», i la intensa recreació d'Ausiàs March (Pagès, 1912, 401-403) en alguns motius de les seues obres. La seua dedicació a la poesia laudatòria té un exemple principal en l'elogi de Francina Rosa, l'amada de Don Juan II, a la qual dedica poemes en català i en castellà. Entre les seues trenta composicions destaca l'escripta en català «*D'on procedeix amor*», en la qual reprén alguns motius de March, i «*Lo consistori de l'amor*», elogi d'un conjunt de dames de Barcelona que és part d'un gènere comú també en la tradició castellana.¹³

Un apunt final sobre el bilingüisme en l'àrea valenciana haurà de tenir com a punt de referència central els certàmens poètics valencians, en els quals, al llarg el segle XV, hi ha dades d'una incipient castellanització (Ferrando, 1983), present ja en els cèlebres «*Lahors de la Verge Maria*» de 1474, primer llibre imprès a Espanya, castellanització acomplida plenament en la València del XVI on les premses publiquen, el 1511, el *Cancionero general*

13. Per exemple, «*Un dezir que fizo Johan de Tapia, loando en nombrando todas las damas de Turpia*», que té la mateixa perspectiva de construcció que el de Torroella. És als cançoners d'*Estúñiga* i de *Roma*.

de Hernando del Castillo.

Una reflexió final es fa necessària, i hi insistirem en la dispersió que les fonts citades tenen, que els tres autors i els cançoners citats encara no tenen edicions solvents o totals. El fet que els treballs principals s'hagen detingut en els anys trentes (Massó i Torrents, Bach i Rita, etc.) i posteriorment hagen sorgit sols edicions parcials, encara que indubtablement valuosíssimes, com ara la també citada de Moner, indica provablement el desplaçament d'una visió filològica global cap a altres àmbits interpretatius. Una problemàtica fonamentalment cultural i històrica, reflectida en treballs com el citat de Max Cahner (1980), amb grans dosis d'actualitat social en el seu enfocament, fa reemergir una i altra vegada la cita d'aquests escriptors i obres en contribucions de variada orientació.

BIBLIOGRAFIA

- Bach y Rita, Pedro, *The works of Pere Torrella a Catalan Writer of the Fifteenth Century*, Nueva York, Instituto de las Españas en los Estados Unidos, 1930.
- Bulbena, Antoni, (ed), *Libre intítulat Jardinet de Orats. Fragments inèdits trets de un Ms. del XV^e al XVI^èn segle, existent en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Biblioteca de la Revista de Catalunya, 1897
- Cahner, Max, "Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països catalans", *Actes del Cinqué col·loqui internacional de llengua i Literatura catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, pàgs. 183-255.
- Cançoner de l'Ateneu*: cf. Valls Taberner.
- Cocozzella, Peter, ed., Francesc Moner, *Obres catalanes*, Barcelona, Barcino, 1970.
- , *The two major prose works of Francisco de Moner: a critical edition and traslation*, Tesis Doctoral, Saint Louis University (USA), 1966, 439 pàgs.
- , "Pere Torroella i Francesc Moner: Aspectes del bilingüisme literari (catalano-castellà)", *Llengua & Literatura*, 1987; 2: 155-173.
- Coll, Nuria, "Nova identificació de l'escriptor i poeta Romeu Lull", *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos: Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimón*, n. V, Barcelona, Colegio Notarial, 1977, pàgs. 245-297.
- Comas, Antoni, "Problemàtica de la Decadència", *Actes del Cinqué col·loqui internacional de llengua i Literatura catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, pàgs. 169-181.
- Dutton, Brian, *Catálogo- Índice de la Poesía Cancioneril del Siglo XV*, Madison, Seminary of Medieval Studies, 1982.
- Ferrando, Antoni, *El certàmens poètics valencians*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983.
- Jardinet de Orats*: cf. Pelagi Briz y Bulbena
- Martines, Vicent, "El Còdex vaticanus latinus 4802: els texts literaris de Moner a cavall de diverses edicions", *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* (en premsa).
- Massó i Torrent, Jaume, *Bibliografía dels antics poetes catalans*, Barcelona, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1914.
- , *Repertori de l'Antiga Literatura Catalana*, vol. I. "La poesia", Barcelona, Ed.

- Alpha, 1932.
- Mele, Eugenio, "Qualche nuovo dato sulla vita di Mossèn Pere Torroella e suoi rapporti con Pontano", *La Rinascita*, 1938, pàgs. 76-91.
- Menéndez Pelayo, Marcelino, *Antología de poetas líricos castellanos*, Madrid, CSIC, 1944, vol. III.
- Moner, Francesc Moner, *Obras nuevamente imprimidas así en prosa como en metro de Moner, las más dellas en lengua castellana y algunas en su lengua natural catalana*, Barcelona, Imprenta de Carlos Amorós, 1528. Facsímil realitzat per A. Pérez Gómez, València, 1951.
- , cf. Cocozzella
- Montoliu, Manuel de, *Un escorç en la poesia i la novel·lística dels segles XIV i XV*, Barcelona, Alpha, 1961.
- Pagès, Amèdée, *Auzias March et ses prédécesseurs*, Paris, Librairie Honoré Champion, 1912.
- Pelagi Briz, Francesch, *Llibre intitulat Jardinet de Orats, Ms del Segle XV* (Fragment), Barcelona, J. Roca y Bros, 1868.
- Quesada, José Andreu, *Pere Moner dentro del bilingüismo catalano-castellano del siglo XV*, Tesis Doctoral, The Catholic University of America, 1973, 153 pàgs.
- Riquer, Martí de, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, 1985, vol. 4: "Part Antiga".
- , ed., *Pere Torroella*, Barcelona, Llibreria Catalonia, 1935.
- Rovira, José Carlos, "Los poemas al amor de Lucrezia d'Alagno y Alfonso V de Aragón", *BRAE*, tomo LXVII, quadern CCXL, Gener-Abril de 1987, pàgs. 77-107.
- , *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Alacant, Instituto Gil-Albert, 1990.
- Rubió i Balaguer, Jordi, *Història de la literatura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.
- Sanvisenti, B., *I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla letteratura spagnuola*, Milano, 1902.
- Torroella, Pere: cf. Riquer y Bach y Rita
- Valls Taberner, Ferrán, ed., *El Cançoner del XVen segle de l'Ateneu Barcelonès*, Barcelona, Ateneu, s.a. (edició fragmentària)